

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԸ
Ա. ԱՇԽԱՐ ՀԱՄԱՐՏԻՆ ՄԱՄՆԱԿՑԱԾ
ՀԱՅ ԿԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԶՈԿԱՏՆԵՐՈՒՄ
(1914-1918)

ՌԱՅԱՑԷԼ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՆԱՆ

Հայ ռազմական եւ քաղաքական գործիչ Գարեգին Նժդեհի (Տէր Յարութիւնեան, 1886-1955) 1903ին սկիզբ առած հասարակական գործունէութիւնը ներկայացնող աշխատութիւններում, կենսագրական ակնարկներում եւ յօդուածներում Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքում Կովկասեան Ճակատում մարտնչած Հայ կամաւորական խմբերի կազմում նրա գործունէութեան մասին գրեթէ ոչինչ չկայ: Միայն նշուում է, թէ նա եղել է կամաւորական երկրորդ խմբի հրամանատարի օգնականը¹:

Մեզ յաջողուեց պատմարան Վահան Մելիքեանի կողմից վերջերս Վրաստանի Պատմական Կենտրոնական Արխիւում յայտնաբերուած ու Պատմաբանասիրական Հանդէսում հրատարակուած, Հայկական Առաջին Զօրագնդի հրամանատար Սմբատի ստորագրութեամբ վաւերացուած Նժդեհի ծառայողական ցուցակում (կազմուել է 1916ի Հոկտեմբերի 21ին)², Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի վերջին շրջանում Նժդեհի ձերբակալութիւնից յետոյ խորհրդային իշխանութիւնների նրա հետ անցկացրած հարցաքննութիւնների արձանագրութիւններում, Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին հրատարակուած հայատառ մամուլում, յատկապէս՝ Ալեքսանդրապօլում (ներկայումս՝ Գիւմրի) լոյս տեսնող *Ժայռ* թերթում, հայոց ազատամարտի մասնակիցների, մասնաւորաբար՝ Մարտիրոս Աբրահամեանի (գառնեցի), Ղազար Քոչարեանի եւ այլոց տպագիր յուշերում, Բոստոնում հրատարակուած *Հայրենիք* ամսագրում լոյս տեսած, ինչպէս նաեւ այլ աղբիւրներում բազմաթիւ նիւթեր գտնել, որոնցով յրացուած է Նժդեհի կենսագրութեան առայսօր ամենաչուուսմնասիրուած՝ 1914-1918 շրջանը: Սոյն յօդուածի վերջին՝ 1917-18ին վերաբերուող մասը նախնական վիճակով հրատարակուել է մեր *Վարք Նժդեհի* խորագրուած ուսումնասիրութեան մէջ³: Անհրաժեշտ ենք համարել այս հատուածը մի անգամ եւս ընդգրկել սոյն յօդուածում՝ պահպանելու համար նիւթի ամբողջականութիւնը: Այսու-

հանդերձ, յօդուածի այս բաժնում եւս նախկինի համեմատութեամբ կատարուել են որոշակի խմբագրական փոփոխութիւններ:

ՆՓԴԵՇՆ ՈՒ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԶՈԿԱՏՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՒՈՐՈՒՄԸ

Հայ կամաւորութեան շարքերում Նժդէհի անցած մարտական ուղին ներկայացնելուց առաջ, նախ շատ թուուցիկ ներկայացնենք հայկական կամաւորական ջոկատների ստեղծման հանգամանքներն ու պատմութիւնը:

Հակառակ Առաջին Աշխարհամարտի շրջանակներում ռուս-օսմանեան պատերազմի բունկման պահին Հայ քաղաքական կուսակցութիւնների եւ նշանաւոր ազգային գործիչների ցուցարբերած վերապահութիւններին, Կովկասեան Ճակատի ռուսական հրամանատարութիւնը հայկական կամաւորական խմբերի կազմաւորումը սկսել էր 1914ի Օգոստոսից: Կովկասի փոխարքան եւ ռուս բարձրաստիճան այլ պաշտօնեաներ ամէնուր եւ ամէն առիթով յայտարարում էին, թէ եկել է Ռուսաստանի ձեռքով Արեւմտահայաստանի հարցը լուծելու ամենայարմար պահը: Հայ քաղաքական միտքը կամաւորական խմբեր կազմելուն դէմ էր հետեւեալ նկատառումներով:-

ա- Վտանգաւոր է պատերազմի ընթացքում օսմանցի թուրքերի դէմ հանել Հայ կամաւորների, քանի որ թուրքերը դա առիթ կը դարձնեն կազմակերպելու իրենց տիրապետութեան տակ բնակուող հայերի կոտորածներ,

բ- Եթէ ռուս կառավարութիւնը իրօք շահագրգիռ էր Հայ ժողովրդի դարաւոր իղձերը ի կատար դարձնել, ապա պիտի որ իր սահմաններում բնակուող հայերից զօրակոչած եւ ռուս-գերմանական ճակատ քշած Հայ զինուորներին փոխադրէր Կովկասեան Ճակատ:

Այսուհանդերձ, Հայ ազգային կուսակցութիւններն ու գործիչները չկարողացան զիմակայել ռուսական պետական մեքենայի կամաւորական շարժման մասին ռուսահայերի մէջ ծաւալած ընդգրկուն քարոզչութեան, որ կարճ միջոցում շարժումը դարձրեց տարերային ու համատարած: Այս պայմանների ներքոյ, Հայ քաղաքական կուսակցութիւններն ու ազգային գործիչներից շատերը հարկադրուեցին մտնել այդ խաղի մէջ՝ կամաւորական զնդերը հնարաւորինս Հայ ազգային շահերին ծառայեցնելու եւ հայութեանը աւելի մեծ աղէտներից փրկելու յոյսերով:

Սկզբնական շրջանում կազմաւորուեց չորս խումբ: Առաջին խմբի հրամանատարն էր Անդրանիկը (Օզանեան), նրա օգնականները՝ Սե-

պուհն (Արշակ Ներսիսեան) ու Մմբատը (Բորոյեան): Երկրորդ խմբի հրամանատարն էր Դրօն (Կանայեան), նրա օգնականը՝ Դանակցական Խէչօն (Պաշատուր նախիջիւանցի Ամիրեան), սպայակոյտի կառավարիչը՝ Արմէն Գարօն (Գարեգին Փաստրմաճեան): Երրորդ եւ չորրորդ խմբերի հրամանատարներն էին համապատասխանաբար Համազասպն (Սրուանձտեան) ու Քեռին (Արշակ Գաւաֆեան): Բոլոր չորս ջոկատներում 1914ի Հոկտեմբերի վերջին կար 2482 մարտիկ: Բացի այդ, 600 կամաւոր պահեստայիններ կային Գիւմրիում եւ Իզդիրում: Հայոց կամաւորական խմբերը ռազմաճակատ մեկնեցին 1914ի Նոյեմբերին: Առաջին խմբի մարտուղին էր՝ Սալմաստ-Վան, երկրորդինը՝ Իզդիր-Բայազէտ-Բերկրի-Վան, երրորդինը՝ Կաղզուան-Այաշկերտ-Մանազկերտ-Բիթլիս, չորրորդինը՝ Սարիգամիշ-Էրզրում⁴:

Առաջին Աշխարհամարտի սկզբնական օրերին Նժդեհը գտնւում էր Բուլղարիայում: Նա սովորել էր Սոֆիայի զինուորական ուսումնարանում, իբրեւ Հայկական Ազգային Լեգէոնի հրամանատար մասնակցել՝ Բալկանեան Պատերազմին (1912-13), ունէր պորուչիկի (lieutenant) կոչում եւ Բուլղարական Մառայութեան Արիութեան Ասպետ էր: Օսմանեան Թուրքիայի դէմ Ռուսաստանի պատերազմի նախօրեակին, Նժդեհը դիմել է «Սոֆիայում ռուսական փոխիւպատոսութեանը թուրքապատակ հայերից կամատրական ջոկատ կազմաորելու գործում ինձ աջակցելու եւ Ռուսաստան-Թուրքիա պատերազմի դէպքում ռուսական բանակի կազմում Թուրքիայի դէմ պայքարելու խնդրանքով»⁵: Նժդեհը՝ Անդրանիկի եւ ռազմաթիւ կամաւորների հետ Բաթումի վրայով Թիֆլիս է հասել 1914ի Հոկտեմբերին⁶, իսկ հայկական կամաւորականների անդամագրուելի՝ նոյն ամսի 13ին⁷:

1915ի Մայիսից ռուսական զօրքերի զերագոյն գլխաւոր հրամանատարի հրամանով կազմաւորուեցին եւս երեք կամաւորական խմբեր: Հինգերորդ խմբի հրամանատարն էր Խանասորի Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբեան), վեցերորդի՝ կապիտան Յովհաննէս Զանփոլաղեանը, իսկ եօթերորդի՝ Իշխան Յովսէփ Արղութեանը⁸:

Հինգերորդ խմբի կազմաւորման աշխատանքները սկսել էին դեռեւս 1914ի Դեկտեմբերից՝ կամաւորական երկրորդ զնդի վաշտապետներից Ղազար Քոչարեանը նշում է. «Մեր ստացած տեղեկութիւնների համաձայն, Վարդանի եւ Գ. Նժդեհի նախաձեռնութեամբ կազմուած էր ցաւեւ հինգերորդ գունդ մը, որ վրայ հասած նահանջի պատճառաւ ստիպուած էր Ալեքսանդրապոլ մնալ:

Երեսանի Ազգային Խորհուրդի եւ [Հայ Յեղափոխական] Դաշնակցութեան Կեդր. Կոմիտէի որոշումով, Արմէն-Գարօն ու Դաշնակցական Խէչօն պաշտօնով Ալեքսանդրապոլ ուղարկուեցան: Վերոյիշեալ պատգամատրութիւնը նպատակ ունէր Վարդանին ու Նժդեհին համոզելով կազմուած խումբը մեզի միացնել:

Այս մեկնումէն քանի մը օր յետոյ, գործը յաջողութեամբ վերջացած ըլլալով, նորակազմ ուժերը չորս գունդերու վրայ կը բաժնուէին արդէն: Նժդեհը բանակը վերակազմելու պաշտօնով մեզ միացաւ»¹⁰:

Նոյն իրողութեան վերաբերեալ հպանցիկ նշուած է նաեւ Նժդեհի ծառայողական ցուցակում. Նժդեհը «որպէս զօրագնդի կազմաւորման գործը իր վրայ է վերցրել հայկական հինգերորդ զօրագնդի կազմաւորման գործը եւ շնորհիւ պորուչիկի բացառիկ կորույի եւ անխնց աշխատանքի՝ կամաւորականները ամենասեղմ ժամկետում պատրաստուել են շարային եւ մարտունակ կեանքի: Նշուած զօրագունդը իր զինուորական եւ բարոյական նախապատրաստութեամբ օրինակելի էր»¹¹:

Վերոյիշեալ վկայութիւններից պարզուում է, որ Նժդեհը՝ Վարդանի հետ միասին, ձեռնարկել է հինգերորդ խմբի կազմաւորմանը: Այնուհետեւ, սակայն, 300 հոգով՝ հինգերորդ զնդի մեծ մասով, «բանակը վերակազմելու պաշտօնով», այսինքն՝ զօրամասը վարժեցնելու, արհեստավարժ դարձնելու նպատակով, վերին ղեկավարութեան՝ Հայոց Ազգային Կենտրոնական Բիւրոյի՝ որոշմամբ Նժդեհը միացել է Դրոյի հրամանատարութեամբ գործող երկրորդ զնդին: Սա խօսում է զինուորական գործից հասկացողների շրջանում երիտասարդ Նժդեհի բաւական մեծ հեղինակութեան ու համարումի մասին:

Քոչարեանը շարունակում է. «Մեր Բանաքեռ եղած միջոցին, աչքառու փոփոխութիւններ կատարուեցան: Կամաւորական բանակը հետզհետէ դուրս կուգար իր նախկին ձեւէն: Խումբերը վաշտերու եւ խմբապետներն ալ վաշտապետներու կը վերածուէին: Այդ ժամանակ, Դրոյի հիւանդութեան ու Արմէն Գարոյի ալ բացակայութեան պատճառաւ, գունդը Խէչոյին էր յանձնուած»¹³:

Երկրորդ զնդի հերոս վաշտապետներից մէկը, դէպքերին քաջատեղեակ Մարտիրոս Աբրահամեանը նոյնպէս վկայում է. «Նոյն օրերին Ալեքսանդրապոլից Երեսան փոխադրուեց Վարդանի գումարտակը եւ տեղադրուեց Նորքում:

Վարդանի օգնականն էր Նժդեհը:

Այնուիստե Կարսից Երեսան եկան-փոխադրուեցին նաեւ Բեռու եւ Համազասպի գումարտակները:

Դրոն էլ, շատ շանցած բողեց Թիֆլիսի հիանդանոցը, եկաւ Երեւան ու ստանձնեց իր գումարտակը:

Փոփոխութիւններ կատարեցին գումարտակների կազմի մէջ:

Վարդանի գումարտակը բաժանեց Դրոյի, Քեռու եւ Համազասպի գումարտակների վրայ եւ երեք գումարտակները միացելով դարձան մի գունդ, ԱՐԱՐԱՍԵԱՆ ԳՈՒՆԴ անունով, որին հրամանատար կարգեց Վարդանը: /.../

Ալաշկերտի ճակատի ռուսական զօրաբաժնի հրամանատարը փոխեց, նոր հրամանատար նշանակեց Զօր. [Պիոտր Իվանովիչ] Օզանովսկին:

Անիից Լեհաստան գաղթած եւ ազգութիւնը կորցրած, դժբախտ հայերի սերնդից էր Զօր. Օզանովսկին:

Հայաստան գալուն պէս, անցաւ Էջմիածին, տեսնեց կաթողիկոսի հետ, պատմեց նրան իր «հայկական ծագման» մասին... գնաց Անին տեսնելու:

Նա շատ էր սիրում հայ կամաւորներին: /.../

Արարատեան գունդը կազմ ու պատրաստ էր արդէն, երբ 1915 թի Ապրիլին Վանից սուրհանդակ եկաւ, տեղեկացնելով որ «Վանը ապստամբել է եւ օգնութիւն է խնդրում», - ատելացնելով, թէ «Օգնութիւնն ուշանալու դէպքում, շրջանի ժողովուրդը կարող է կոտորածի ենթարկել...»:

Զօր. Օզանովսկին կարգադրեց, որ Արարատեան գունդը պատրաստի, երեք օրից յետոյ մեկնել Վան:

Երեւանցիք Քանաքեռում ճաշ տին գնդին:

Մի քանի հազար հոգի Քանաքեռ էին եկել, գնդի ռազմափորձը դիտելու համար...

Արարատեան գնդի հրամանատարական կազմին նոյն գիշեր հիրասիրեց Երեւանի Թեմակալ Առաջնորդ Խորէն Մուրադբեգեան Սրբազանը (յետագային Խորէն Ա. Վեհափառ): /.../

Մեղանապետն էր դերասան [Յովհաննէս] Աբելեանը: /.../

1915 թի Ապրիլ 28ին, Արարատեան գունդը դուրս եկաւ Երեւանից ճանապարհելով դէպի Վան: /.../

Գիշերեցինք Էջմիածնում... /.../

Առաւօտեան ամբողջ գունդը կանոնաւոր շարքեր կազմեց եւ ընդունեց կաթողիկոսին: Վեհափառն օրհնեց գնդին, նկարեց գնդի հետ:

Երեկոյեան, երբ գունդը մտաւ Իգդիր, վրաններ խպիեց:

Չգիտեմ ինչ պատճառով, երկու օր մնացինք Իգդիրում»¹⁴:

Քոչարեանի եւ Արրահամեանի վկայութիւնները հաստատուում են նաեւ դիւանական փաստաթղթերով, ըստ որոնց՝ 1915ի Ապրիլի 2ին, Արարատեան Դաշտում կայանած Դրոյի, Համագասպի եւ Քեռու խմբերը Քանաքեռում միաւորուեցին Վարդանի հինգերորդ խմբին, կազմեցին միացեալ հայկական 3300 հոգիանոց զօրաջոկատ, որի հրամանատար նշանակուեց Վարդանը, իսկ հեծեալ մասի պետ՝ Սէշուն:

Նժդեհի ծառայողական ցուցակում եւս հաստատուում է, որ «Արարատեան Չոկատի յարձակման նախօրէին (15 Ապրիլի 1915) հինգերորդ զօրագունդը վերակազմաւորուել է եւ այդ իսկ պատճառով պորուչիկ Նժդեհը 300 կամաւորներով միացել է երկրորդ զօրագնդին, ուր եւ եղել է զօրագնդի հրամանատարի օգնականը: Նոր պաշտօնում պորուչիկն իրեն յատուկ եռանդով ձեռնամուխ եղաւ երկրորդ զօրագնդի նախապատրաստմանը, եւ շուտով նրա գործունէութիւնը տուեց լաւագոյն արդիւնքը. ընդ որում՝ Նժդեհը արժանացել էր ընդհանուրի համակրանքին եւ կամաւորականների սիրուն»¹⁶:

Այս բոլոր տուեալները իրար համադրելիս ճշտուում է, որ Նժդեհը իր 300 կամաւորներով Դրոյի հրամանատարութեամբ գործող կամաւորական երկրորդ խմբին է միացել Քանաքեռում, 1915ի Ապրիլի 15ին:

ՆՇՊԵՀՆ ՈՒ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԳՆԴԻ ՄԱՐՏԵՐԸ 1915ԻՆ

Արարատեան Գունդը Քանաքեռից դուրս է գալիս 1915ի Ապրիլի 15ին եւ Երեւան-Էջմիածին-Իգդիր ճանապարհով Ապրիլի 21ին հասնում է Կիզիլդիզ եւ մտնում Զօրավար Ա. Նիկոլայեւի գլխաւորած Բայազէտի Զօրաջոկատի կազմում, իսկ Մայիսի սկզբներին մերձենում է Վանի մատուցներին¹⁷:

Դիւանական մէկ այլ փաստաթղթում նոյնպէս նշուում է, որ 1915ի Ապրիլի 20ին Արարատեան Զօրագունդը Իգդիրից հասնում է Կիզիլդիզ եւ ընդգրկուում ուսական զօրքերի Բայազէտի Զօրաջոկատի կազմում¹⁷:

Հետեւելով Արարատեան Գնդի մարտական գործողութիւններին, կարող ենք ճշգրիտ որոշել, թէ ի՞նչ մարտերի է մասնակցել Նժդեհը: «Բայազէտի զօրաջոկատին, - դիւանական փաստաթղթերի վրայ հիմնուելով գրում է պատմաբան Մուրադ Կարապետեանը, - Կովկասեան Բանակի հրամանատարի՝ Ապրիլի 24-ի հրամանով կարգադրուած էր անցնել թուրքերից գրաւած Տափարիզի կիրճը (Բայազէտից դէպի հարաւ) եւ, ճեղքելով թուրքական գօրքի դիմադրութիւնը, րացել Վան տանող ճանապարհը: Այս խնդիրը իրականացնելու նպատակով, դեռեաւ

Ապրիլի 23-ի հրամանի համաձայն, Բայազետի Ջորաջոկատը բաժանուց երեք զորաշարասեան: Ջորաջոկատի աջ շարասեանը, որի հիմքը կազմում էր հայկական 2-րդ կամավորական խումբը՝ 1022 մարդ, որոնցից 678-ը արեւելահայեր էին, իսկ 344-ը՝ արեւմտահայ էր, Դրոյի գլխավորութեամբ, յանձնարարուց եղած ոյժերով Ապրիլի 24-ին դուրս գալ Ջուրավա գիւղից եւ շարժուել Սարինգեօլ Լճի ուղղութեամբ, ապա ետ շարժուել հակառակորդին Սարինգեօլ եւ Գասինգեօլ Լճերի մօտից: Առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ 2-րդ խումբը ունեցաւ 1915 թ. Ապրիլի 24-ին՝ Քեալասարում (*գուցէ՛ Գեալարաշ - Բ-Հ.*), երկրորդը՝ Գասինգեօլում Ապրիլի 25-ին, երրորդը՝ Ապրիլի 28-ին՝ Բայազետասոյի (*sic! - Բ-Հ.*) մօտ:

...Իսկ 2-րդ եւ 4-րդ հայկական խմբերի միացեալ ոյժերը Ապրիլի 30-ին ազատագրեցին Գիւմիշ եւ Հաւիդան բնակավայրերը, որի շնորհիւ ճանապարհի բացուց ղէպի Բերկրի (*այժմ՝ Մուրադիէ - Բ-Հ.*): Նոյն օրը ... հայկական 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ կամավորական խմբերը շարժուեցին Բերկրիի դաշտ եւ, ջախջախելով քրդական համիդական նշանակալի ոյժերը, գրաւեցին Բերկրի Կալան...

1915թ. Մայիսի 3-ից 4-ը Վանի շրջակայքում քրդերի հետ տեղի ունեցան մի շարք կարճատեւ, բայց արիւնահեղ մարտեր, որից յետոյ, Արարատեան Ջորաջոկատի 2-րդ եւ 4-րդ կամավորական խմբերի հեծեալ զորամասերը Խէչոյի ընդհանուր հրամանատարութեամբ ... Մայիսի 5-ի երեկոյեան առաջիններից մտան Վան: Գեներալ Նիկոլաեւի Բայազետի զորաջոկատի միւս զորամասերի հանդիսատար մուտքը Վան քաղաք տեղի ունեցաւ Մայիսի 6-ին»¹⁸:

Նժդեհի ծառայողական ցուցակում եւս նշւում է, որ նա «Բայազետի Ջորաջոկատի կազմում մասնակցել է հետեւեալ արշաւանքներին եւ մարտերին.

Գեալարաշ (գիւղ Բիթլիսի նահանգի Սասուն գաւառում - Բ-Հ.) (27 Ապրիլի 1915), Բերկրի-Կալա (2 Մայիսի 1915). Բերկրիի կիրճով մարտանցնելիս մեր աջքեւային պարեկախմբերը հաղորդեցին, որ հակառակորդը մերձատր սարի վրայ է: Պորուչիկ Նժդեհին հրամայուց մեր աջ քեւին սպառնացող հակառակորդին ետ շարժել:

Պորուչիկը վերցրեց կէս վաշտ, դրանից առանձնացրեց մէկ դասակ՝ թշնամուն ճակատ ցուցադրելու համար, իսկ ինքը՝ միւս դասակը գլխատրելով, թուրքերի համար անսպասելի յայտնուց հակառակորդի բեւում եւ յանդուգն գրոհով նրան դուրս մղեց անբացուած բարձունքից: Այդ քաջագործութեան համար, որով նա դիւրացրեց Բերկրիի կիրճի

մարտանցումը, Բայազետի Չորաջոկատի պետ Չորավար Նիկոլատի կողմից ներկայացուեց Ս. Վաղիմիրի երրորդ աստիճանի շքանշանի: Եւլյու-Կարա՝ 5 Մայիսի 1915. այս ճակատամարտում, հակառակորդի բուն կրակի ներքոյ, պորուշիկը առաջինը նետուեց զիտ, իր ետևից տանելով ջոկատը եւ յնայած ակնյայտ վտանգին՝ բարձրացաւ մեծ շինութեան տներից մէկի տանիքը ու կրակ բորբոքեց այն պատուհանների առջեւ, որոնք անցարգելներով ամրացուած էին հակառակորդի կողմից եւ ոչնչացրեց բշմամու դասակը: Այդօրինակ քաջագործութեան համար ջոկատի հրամանատարը նրան ներկայացրեց արիութեան Աննայի չորրորդ աստիճանի շքանշանի (գեկուցագիր թիւ 14831):

Արարատեան Չոկատով մտաւ Վան քաղաք (6 Մայիսի 1915)»¹⁹:

Այստեղ պէտք է նշել, որ ուսական գորքերը չէին ուզում մտնել Վան: Հայ կամաւորների հրամանատարները, առանց ուսական գործասերի աջակցութեան, շարունակում են յարձակումը՝ նրանց հարկադրելով հետեւելու իրենց: Այդպիսի մի դէպք է պատահել կամաւորական երկրորդ գնդի հետ, որ ուսական գորքի առաջապահն էր եւ կուում էր հիմնականում քրդերի դէմ: Դէպի Վան արշաւանքի ժամանակ, ուս հրամանատարութիւնը, առանց Դրոյին տեղեակ պահելու, փոխում է շարժման ուղղութիւնը, որի պատճառով մօտ 2000 քրդեր եւ թուրքեր շրջապատում են Դրոյի ջոկատը: Մանր վէրք ստացած Դրօն չի կարողանում շարունակել հրամանատարութիւնը: Գունդը գլխաւորում են Խէջօն (հեծելազօր) եւ Նժդեհը, որոնք անհաւասար կուում ճեղքում են պաշարումը, գունդն ազատում գերութիւնից, որից յետոյ, Մայիսի 5ի երեկոյան գունդը մտնում է Վան: Ռուսական հրամանատարութիւնը մատնանշում է Նժդեհի քաջագործութիւնները²⁰:

Վանի ազատագրումից անմիջապէս յետոյ, Մայիսի 8ին անցնելով յարձակման, հայկական կամաւորական երկրորդ խումբը Մայիսի 12ին գրաւեց Շատախը՝ մինչ այդ մի քանի կատաղի մարտեր մղելով Գիրանի դաշտում: Մայիսի 16-20ը Գիւաւաշ, Կարկառ եւ Ասինջ գիւղերի մօտ տեղի ունեցած կռիւներից յետոյ, Սոքանց գիւղի մօտ ջարդելով թուրք ուսիկանների եւ քուրդ զինեալ խմբերի միացեալ ջոկատներին, երկրորդ խումբը Մայիսի 18ին գրաւեց Սոկսը: Մայիսի 22-25ին, երկրորդ եւ չորրորդ խմբերը միասնաբար ետ չպրտեցին Սոկս-Աղթամար մարտագիծը ճեղքել փորձող թուրքական սլոճերին, իսկ Մայիսի 30-31ին չէզոքացրեցին Սոկսը Շատախից կտրել ձգտող թուրքերի բուռն յարձակումները:

Մինչ այդ, Արարատեան Գուևդը ազատագրել էր նաև Սպարկերտի ու Մարմրտունքի շրջանները²¹ :

Հայ կամաւորական զնդերի պատմութեան մասնագէտներ Կարապետեանն ու Արամ Նազարեանը, իհարկէ, չեն նշում Նժդեհի մասնակցութիւնն այս կռիւներին, քանի որ ծանօթ չեն եղել զրանք հաստատող աղբիւրներին եւ յուշագրութիւններին: Մինչդեռ, Նժդեհի ծառայողական ցուցակը հաստատում է թէ վերջինս «Վանից դուրս եկաւ Մայիսի 8ին»: Այնուհետեւ, նոյն ծառայողական ցուցակի համաձայն, Նժդեհը «մասնակցել է հետեւեալ արշաւանքներին ու ճակատամարտերին. Միսեար-Դերէի (11 Մայիսի 1915), Աւսիի (ճիշտը՝ Աւասուր՝ գիւղ Վանի նահանգի Բերկրի գաւառում - Ռ-Հ.) (12 Մայիսի 1915), Շատախի (13 Մայիսի 1915), Սոկեանցի (ճիշտը՝ Սոխկանց - Ռ-Հ.) (17 Մայիսի 1915), Մոկսի (19 Մայիսի 1915), Սպարկերտի (8 Յունիսի 1915)»²².

Դէպքերի մասնակիցների վկայութիւններից պարզուում է, որ Նժդեհը վերը յիշատակուած կռիւների խիզախ հրամանատարներից ու կազմակերպիչներից էր, Շատախ-Մոկսը գրաւելու գործողութեան ղեկավարն ու տնօրէնը:

Դէպքերի մասնակից Տիգրանն, օրինակ, իր յուշերում պատմում է. «Մայիս 11... կը մտնեմ տէրութոյց սենեակը, եւ ահա կը հանդիպեմ Դրօնի շրջապատուած իր վաշտապետներով՝ Նժդեհը, Եապօնը, Մարտիրոսը, Մեսրոպը եւ այլն»²³: Դարձեալ զիւրանական փաստաթղթերից եւ յուշագրութիւններից քաղած նիւթերի վրայ հիմնուելով, պատմաբան Համլէտ Գէորգեանը նշում է, որ Դրոյի հրամանով Դայի Ղազարի, Եապօնի, Տիգրանի հարիւրեակներն ու Մարտիրոսի վաշտը Նժդեհի ընդհանուր հրամանատարութեամբ Շատախի վրայով արշաւում են Մոկս, գրաւում քաղաքը, որից յետոյ Դրօն Մոկսի պաշտպանութիւնը յանձնելով Նժդեհին՝ իր զօրամասի հիմնական ուժերով տեղափոխուում է Աղթամար²⁴:

Խմբապետ Մարտիրոսը յիշում է. «Մայիսի 6-ին, կէսօրին թողեցինք Վանը...

Մեր յաջորդ կայանը Շատախն էր:

Շուրջ տասնըրեակն օր մնացինք Շատախում...

...Դայի Ղազարին կարգադրուեց կէս վաշտով անցնել Ուշտունիք, տեղադրել ժողովրդին իր բնակավայրերում եւ ապա անցնել Մոկս: /.../ Այնուհետեւ Մոկս անցաւ մտել Նժդեհը՝ Օնէի վաշտով»²⁵: Մարտիրոսը յետագայում նշում է թէ Մոկսում Նժդեհի կողմից գաւառապետ էր նշանակուել Մոկացի Գրիգորը²⁶:

Քոչարեանը նոյն իրադարձութիւնների մասին պատմում է հետեւեալը. «Նժդեիը, հետը առած Մեսրոպի եւ Մարտիրոսի վաշտերը, մէկնեցաւ դէպի Մոկս: Մինչ այդտեղ հասնելը, մերոնք կ'ունենան մէկ քանի կոխներ, որոնցմէ ամենէն անկի նշանակելին Ստօբան գիղինն է: ... Մեսրոպը իր վաշտով Կախրի (sic! - Թ-Ն.) հասնելով, բշնամու ուժերու Ստօբանի մէջ կեդրոնացած ըլլալու լուրը կ'իմանայ գիղացիներէն: Հասաբելով (Կախրի - Թ-Ն.) գիղին գէնք վերցնելու ընդունակ երիտասարդութիւնը, միացուցած իր վաշտին, անկի մեծ ուժով դէպի Ստօբան յառաջանալով, գիշերը կը պաշարէ գիղը:

...Մենք Շատախ էինք տակաւին, երբ հետեւեալ գրութիւնը ստացայ Նժդեիէն.

Միրելի Կազար,

Մեսրոպը Կախրի շրջանն է: Ստօբանի կողմը ուժեղ կոխներ տեղի կ'ունենան. բշնամին բաւական ուժ կեդրոնացած ըլլալով, ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց կուտայ. գրութիւնս ստանալովդ անմիջապէս օգնութեան հասիր:

Բարեւներով Նժդեի:

Մոկս, 1 յունիս, 1915»²⁷:

Յեռագայ իրադարձութիւնները հետեւեալ կերպ է նկարագրում Կարապետեանը. «1915թ. Յունիսի կէսերին, Դրօն յիսունի հասնող հեծեալներ բողոնելով Գիրանի դաշտում, այնուհետեւ մէկ հետեւակ ջոկատ Շատախում եւ մի վաշտ էլ Մոկսում, 3/4 վաշտով, այսինքն հինգ ջոկատով եւ մէկ հեծեալ խմբով միանալով 1-ին, 3-րդ եւ 4-րդ հայկական խմբերին, մի շարք կատաղի կոխներ տուեց Սորպի եւ Դատուանի շրջաններում: Այնուհետեւ, շտաբի հրամանով հայկական 2-րդ խումբը շտապ վերադարձաւ Բերկրի-Կալա, այստեղ մի քանի օր կարողացաւ դիմադրել բշնամու գրոհները, որը յարձակումներ էր գործում Արճէշի կողմից: Այդ ժամանակ 2-րդ հայկական խումբն ապահովեց Լաւի Բերկրիի ճանապարհով Արեւելեան Հայաստան անցնող 200.000 հայ զաղբականութեան անվտանգութիւնը...

...Սակայն, 1915թ. Յուլիսի 16-ին, մարտական գործողութիւնների թեժ պահին, Կովկասեան Բանակի հրամանատարութիւնը ռուսական բոլոր զօրքերին եւ զօրաջոկատներին հրամայեց բողոնել նախկինում գրաւուած տարածքները, ինչպէս նաեւ Վանը եւ նահանջել... Համատարած նահանջի ալիքները 1915թ. Յուլիսին հայկական 1-ին եւ 2-րդ խմբերին բերեցին Իզդիլը...

...Վարդանի գլխատարած Արարատեան Զօրաջոկատը, որը փայլուն ատարտեց Վանի Օպերացիան եւ հերոսական յաղթանակներ ունեցաւ

Մայիսի 10-ից Յուլիսի 19-ը Վան-Բիբլիս ուղղությամբ շուրջ երկու ամիս տևած մարտական գործողություններում վերջնականապես կազմալուծուեց:

Արիմահեղ կոիների եւ մեծ զոհողությունների գնով մեղք բերում մարտական յաղթանակների կորստից յուսացում եւ ճնշում հայ կամաւորականները յատկապէս արեւմտահայերը, բողոնելով զհետրական ծառայութիւնը, սկսեցին գրուել... Կամաւորների շարքերը շարունակեցին անդադար նօսրանալ եւ 1915թ. Օգոստոսին, հայկական բոլոր չորս խմբերում եղած մօտ 4000 կամաւորականներից մնացել էր ընդամենը 1200 մարդ: Ծնայած դրան, Ազգային Բիւրօն, որը եւս խիստ հիասթափուած ու յուսալքուած էր ռուսական կրամանմատարութեան անսպասելի գործելակերպից, որոշեց անկախ ամեն բանից, վերականգնել հայկական կամաւորական խմբերը եւ շարունակել Թուրքիայի դէմ պայքարի գործը...

1915թ. Օգոստոս-Նոյեմբեր ամիսներին հայկական կամաւորական խմբերը վերակազմաւորուեցին...

1915թ. աշնանը եւ 1916թ. ձմրան ամիսներին ռուսական Կովկասեան Բանակը նորից անցաւ վճռական գործողությունների»²⁸:

Այսպիսով, պարզուսում է, որ Նժդէկը ոչ միայն անէթիկականորէն մասնակցել է Սորբի, Բերկրի-Կալաքի եւ այլ բնակավայրերի կոլիւններին, այլ լեւ արժանացել քաջութեան շքանշաններէ: Աւելին՝ իր օգնական Մեթրապի Հետ միասին, Նժդէկը ղեկավարում էր Շատախի եւ Գորանդաշտի ազատագրումն ու պաշտպանութիւնը: Թուսական զորքերի նահանջից յետոյ, Նժդէկն է իրականացրել Մոկսից, Շատախից եւ այլ բնակավայրերից տեղահանումը, Ալաշկերտի շրջանում իրանուած Հազարաւոր արեւմտահայ գաղթականներին պաշտպանելու, նրանց Բերկրի-Կալաքով ղեկավարելու Արեւելահայաստան նահանջելու գործողութիւնը:

Հայ կամաւորականների նահանջի ու արեւմտահայերի այս գաղթի մասին վկայում է նաեւ Քոչարեանը՝ «Երեւոյեան հասանք Արձնջ... Ծորս օրուան երկար հանգիստէ մը յետոյ, անցանք Բերկրի Կալա: Միս գորանասերն ալ մեզի հետ միաժամանակ սկսած էին մահանցել լճի հարաւային ափով: Նժդէկը եւ Մեսրոպը, Մոկսի, Կառկառի, Գեօրան դաշտի, Շատախի եւ Վանի հայերը տեղանան ըմելով, տեղական ուժերու հետ միասին կուգային մեզ միանալու... Այսպէս շարունակուեցաւ չորս օր անդադար, մինչեւ վերջին կարաւանին հետ միասին Բերկրի ժամանեց նաեւ Մեսրոպը իր փաշտով: Օր մը առաջ եկած էր նաեւ Նժդէկը, որ հիւանդացած էր տիֆոյով: Նախնական անհրաժեշտ օգնութիւնը հասցնելով իրեն, ճանապարհ դրինք դէպի Երեւան:

Յուլիսի վերջերուն էր, երբ գաղթականութեան հետ միասին Իգդիբ հասանք»²⁹ :

Դժբախտաբար, առաջժ մեզ չի յաջողուել փաստեր յայտնաբերել Նժդեհի 1915ի Յուլիս-Դեկտեմբեր երկարող ժամանակաշրջանի գործունէութեան մասին եւ թէ ե՛րբ եւ ինչպէ՛ս նա Արարատեան Գնդից 1915ի Դեկտեմբերին վերայայտնուեց կամաւորական հինգերորդ խմբի կազմում:

ՆՇԴԵՀՆ ՈՒ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԳՆԴԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԱՒՈՐՈՒՄԸ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1916ԻՆ

Ռուսաստանի Նիկոլայ Բ. կայսրը, որը դեռեւս 1915ի Դեկտեմբերի կէսերին էր ստորագրել Հայկական կամաւորական զնդերը ցրելու մասին յոյժ գազտնի հրամանագիրը, իր որոշումն իրագործել սկսեց 1916ի Մարտի երկրորդ կէսից: Ցարական իշխանութիւնները այս քայլին դիմեցին երբ Արեւմտահայաստանը փաստօրէն Հայաթափուել էր: Հայոց գինական ոյժը կազմալուծելու, այն սեփական Հայեցողութեամբ օգտագործելու, Թուրքահայաստանն ազատելու վճռական գործողութիւններից Հայկական զօրամասերին հեռու պահելու իրենց մտադրութիւնը կոծկելու նպատակով, Կովկասեան Բանակի հրամանատարութեան՝ 1916ի Մարտի 13ի հրամանով որոշուեց Հայոց կազմացրեալ կամաւորական ինքնուրոյն խմբերի փոխարէն Հայ հրամանատարների գլխաւորութեամբ ստեղծել վեց հրաձգային գումարտակներ ու նրանց վերաբաշխել ռուսական բանակի տարբեր զօրամասերի մէջ³⁰:

Նժդեհը, որը կամաւորական խմբերը կազմացրելու պահին հինգերորդ խմբի կազմում էր, Հայկական առաջին զօրագնդի 1916ի Մայիսի 14ի հրամանով, որպէս հրամանատարի օգնական, տեղափոխուեց Բիթլիսի շրջանում գտնուող այն զօրագունդը, որի հրամանատարը 1916ի Մարտի 18ից Մմբատ Բորոյեանն էր: Անդրանիկը առաջին զօրագնդի հրամանատարի պաշտօնից հեռացել էր Հայոց կամաւորական զնդերը ցրելու ռուսական հրամանատարութեան գործողութիւնների, ինչպէս նաեւ Հայ կամաւորութեան սխրանքներն ու անօրինակ քաջագործութիւնները դիտաւորութեամբ անտեսելու, դրանք ռուսական զօրամասերին վերագրելու քաղաքականութեան այլեւս հանդուրժել չկարողանալու պատճառով: Անդրանիկը յայտարարում էր, որ երդուել է այլեւ որեւէ գործ չունենալ ռուս հրամանատարութեան հետ: Իսկ ռուսական հրամանատարութեանն 1916ի Մարտի սկզբին ուղղած իր գրութիւնում Անդրանիկն իր հեռանալը պատճառաբանում էր նաեւ խիստ քայքայ

ուած առողջութիւնը վերականգնելու անհրաժեշտութեամբ՝ միաժամանակ պահանջելով արձակուրդ տալ նաեւ մօտ երկու տարուայ անհաւասար ու մշտական մարտերում յոգնած եւ հիւժուած իր խմբին: Մարտի 18ին հրաժեշտ տալով խմբին, Անդրանիկը հրամանատարութիւնը յանձնում է Սմբատին, մեկնում Թիֆլիս³¹, ուր ժամանում է Մարտի 25ին:

Նժդեհի ծառայողական ցուցակում նշուել է. «Հինգերորդ Չօրագունդը Հայկական Չորրորդ Հրաձգային Գումարտակի վերակազմատրուելու առիթով, ցանկանալով որքան հնարատր է շուտ հասնել առաջատր դիրքեր, պորուչիկը որպէս զօրագնդի հրամանատարի օգնական տեղափոխուեց (Հրաման՝ Հայկական Առաջին Չօրագնդի, թիւ 135, 14 Մայիսի 1916, Կովկասեան Բանակ):

Նժդեհը նոր պաշտօնում որպէս ռազմակամատրական գործի շնորհալի եւ փորձառու գործիչ կարողացաւ շատ սեղմ ժամկետում զօրագնդին ներշնչել կարգապահութեամբ ու ոգեւորել զօրագունդը բարձրացնել ինչպէս բարոյական, այնպէս էլ մարտունակութեան առումներով»³²:

Այս իրողութիւնը հաստատում եւ կամաւորական առաջին խմբի կազմում Նժդեհի ղեկավարած գործողութիւններից մէկը նկարագրում է նոյն գնդի ռազմիկներից՝ ամերիկահայ կամաւոր Խորէն Մուրադեանը, որը 1916ին մասնակցել է թէ՛ Նժդեհի անցկացրած վարժանքներին եւ թէ՛ յիշեալ գործողութեանը. «Ապրիլի 29ին տեղափոխուեցինք Ալպերդ գիւղը... Մինչեւ Մայիս 17ը կերակրուեցինք միայն կրիայի մսով: Մայիսի 20ին մեզ մօտ հասաւ սուազցի Մուրադը եւ որոշ ժամանակ կառավարեց մեր գումարտակը, որովհետեւ Սմբատը կարեւոր յանձնարարութեամբ Մուշ էր գնացել...

Ամսի 20ին մեզ մօտ եկան Սեպուիը եւ Կայծակ Առաքելը: Երբ Սմբատը Մուշից վերադարձաւ, Մուրադն ու Սեպուիը գնացին Բիթլիս եւ զբաղուեցին հայերին ազատելու գործով՝ «մէկ հաց (հաւանաբար՝ հայ-Բ. Հ.), մի ոսկի» նշանաբանով:

Այդ օրերին մեր բանակն եկաւ նաեւ Նժդեհը՝ մարզելու մեզ»³³:

Այս ժամանակահատուածում Նժդեհի մասնակցած մարտական գործողութիւնների մասին նրա ծառայողական ցուցակում նշուել է. «Չօրավար [Թովմաս] Նազարբեկովի ջոկատի կազմում մասնակցել է հետեւեալ մարտերին. Էվրիս (23 Յուլիսի 1916), Մագրեադ (գիւղ էրզրում գաւառում- Բ. Հ.):

Յուլիսի 22ին մեր աջ զօրաթեի նահանջից յետոյ զօրագնդի առաջին դասակը շրջապատուեց ասկեարներով: Այդ մասին իմանալով պորու-

չիկ Նժդեհը վերցրեց 30 հեծեալների եւ Գեղալ-Դերա-Սուի աջ ափով շարժուեց Մագրեադ. Սեւանի բարձունքի կէս ճանապարհին, որն արդէն գրաւուած էր հակառակորդի կողմից, դասակը գնդակոծուեց, սակայն չնայած ակնյայտ վտանգին, Նժդեհը ետ չվերադարձաւ, այլ ընդհակառակը, թշնամու տեղատարափ կրակի ներքոյ մարտանցում կատարեց Մագրեադի կիրճով եւ անսպասելիօրէն յայտնուեց յարձակուող հակառակորդի ձախ թեւում, որով թուրքերին ստիպեց կասեցնել յարձակումը եւ կրակը ուղղել հեծեալների կողմը՝ առաջին դասակին հնարատրուքիւն տալով առանց էական կորուստների նահանջել: Այդ գերազանց հերոսութեան համար Նժդեհը ներկայացուեց Գէորգիեւեան երրորդ աստիճանի խաչի:

Խուճապի ընթացքում (25 Յուլիսի 1916) թշնամին թողեց երկու գնդացի, ձիեր, զուճակ, վիրատրներ եւ ռազմական այլ իրեր: Օգտուելով խուճապից, հակառակորդը երեք անգամ փորձեց մտնել գիւղ, սակայն ամէն անգամ էլ ետ շարտուեց: Այդ գերազանց սառնասրտութեան եւ անվիեերութեան համար Նժդեհը ներկայացուեց Գէորգիեւեան երկրորդ աստիճանի խաչի (գեկուցագիր թիւ 397):

Դադուին՝ 7 Օգոստոսի 1916
Բորիան՝ 15 Օգոստոսի 1916»³⁴:

Դատուանի (Ժառաջողական ցուցակի համաձայն՝ Դադուին) ճակատամարտի եւ նրանից կարճ ժամանակ յետոյ կամաւորական խմբերի ցրման մասին Մուրադեանը յիշատակում է. «Երբ զօր. Նազարբեկովը Սուրաաի եւ Սեպուիի հետ Բիթլիսը մաքրելով՝ հասաւ Դատուան, անմիջապէս բանտարկել տուեց Դատուանի ռուս կոմենդանտին (պարէտին - Ռ. Հ.), որի հրամանով էին վառել պահեստները: Իսկ խտտերի մէջ մնացած թնդանօթներն ազատելու համար, Սմբատի կարգադրութեամբ, Նժդեհը մի խումբ ձիատրներով եւ երկու զումարտակ ռուս զինուորով գնացինք դէպի Կիւզլիարէ եւ, թշնամու հետ կռիւ ունենալով, չորս թնդանօթներն էլ ազատեցինք ու մեծ դժուարութեամբ հասանք Կամուրջ, որտեղ Համազասպն էր...

Այնուհետեւ տեղի ունեցաւ անսպասելին: Ռուս կառավարութիւնը ... 1916ի կէսերին ... կազմալուծեց մեր կամաւորական զօրքը որից յետոյ կամաւորները ցրուեցին զանազան ուղղութեամբ»³⁵:

1916ի Սեպտեմբերին, երբ հայկական կամաւորական խմբերն արդէն կազմացրուած էին, հայկական բոլոր եօթը կամաւորական խմբերը լուծարուեցին: Միայն Անդրանիկի հրամանատարութեամբ գործող առաջին խմբի լուծարումն էր, որ որոշ ժամանակով յետաձգուեց: Այսուհանդերձ, լուծարման պաշտօնական հրամանի արձակումից յետոյ, Անդրա-

նիկը Թիֆլիսից Սմբատին ու Համագասպին հրահանգեց իրենց զորամասերով վերադառնալ Երևան³⁶ :

Նժդեհը հաւանաբար Համագասպի հետ է վերադարձել Արարատեան Դաշտ ու այնտեղից, մինչեւ Գրւմրի մեկնելը, կարճ ժամանակով Համագասպի հետ գնացել է իր հայրենի Կզնուտ զիւղը, ուր նրանց տեսել է Նժդեհի քրոջ որդի Սիմոն Բարայեանը: Դժբախտաբար, յուշագիրը չի նշում Նժդեհի Կզնուտ այցելութեան ամիսը³⁷ : Ենթադրում ենք, որ Նժդեհը՝ Սմբատի խմբի հետ, վերադարձել է Կովկաս մտաւորապէս 1916ի Հոկտեմբերին եւ ամենայն հաւանականութեամբ Սմբատը չենց Թիֆլիսում է 1916ի Հոկտեմբերի 21ին ստորագրել Կովկասեան Բանակի Գլխաւոր Շտաբից Նժդեհին տրուած ծառայողական ցուցակը, քանի որ Կովկասեան Բանակի շտաբը գտնուում էր Թիֆլիսում:

1917ի Մայիսի 3ին, Նժդեհը՝ Ռուսաստանեան Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ ստեղծուած Անդրկովկասի Յատուկ Կոմիտէի նախագահ Վասիլի Ակիմովիչ Պարլամովին գրած նամակում հաղորդում է, որ «քաղաքական յեղաշրջման նախօրէին հարց եմ բարձրացրել նոյն (պորուչիկի - Ռ.Հ.) կոչումով ռուսական բանակ տեղափոխուելու մասին:

Իմ զեկուցագրի վրայ Կովկասեան Բանակի շտաբի պետը մակագրել է. «Բուլղարական» ծառայութեան պորուչիկ Գ. Նժդեհի տեղափոխման հարցը առժամանակ յետաձգել մինչեւ հայկական բոլոր կամաւորական զորագնդերի վերակազմատրելը կանոնատր զորամասերի»:

...Սակայն մինչ յեղաշրջումը եւս այդ հարցը երկրորդ անգամ չեմ բարձրացրել այն պատճառով, որ ես քաղաքական գործով (ըստ յօդուած 102ի) ամբողջ երեք տարի արգելափակուած եմ եղել Պետրոգրադում, համոզուած եմ եղել, որ ինձանից կը պահանջեն քաղաքական բարեյուսութեան վկայական, ինչը ներկայացնելու ի վիճակի չեմ եղել»³⁸ :

ՆՃԴԵՀԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ 1917ԻՆ

1917ի սկզբին՝ Ռուսաստանում ցարերի իշխանութեան վերջ տուող Փետրուարեան Յեղափոխութեան նախօրեակին, Նժդեհը գալիս է Ալեքսանդրապոլ³⁹, որտեղ, Տիգրան Դեւոյեանցի վկայութեամբ, «վարժեցնում էր հայ կամաւորներին եւ ունէր տեղակալի աստիճան (Second Lieutenant)»⁴⁰ :

Ալեքսանդրապոլի Արդութեան Օրիորդաց Դպրոցի տեսուչ Եփրեմ Սարգսեանի յուշերից պարզուում է, որ Փետրուարեան Յեղափոխութիւ-

Նից յետոյ Նժդեհէն ընտրուել է քաղաքում կազմակերպուած առաջին գործադիր ժարմնի ղեկավար կազմում: «Մի օր էլ, պատահմամբ, Արդուքեան դպրոց գալով, տեսայ, որ դասարաններից մէկում տիկիները ժողովի են հաւաքում...

Ներս մտաւ մի երիտասարդ, դուրեկան արտաքինով զինորական: Նժդեհն էր, որին պատահում էի առաջին անգամ: Դասախօսութիւնից յետոյ, հրաւիրեցի նրան տեսչարան: Պարզուեց, որ Նժդեհը տեսակցութիւններ է ունեցել մեր նորեկ հայրենակիցների հետ եւ ուզում է նրանց համար որեւէ ղեկավար մարմին ստեղծել՝ նրանց ներքին կեանքը կարգի բերելու եւ կանոնաորելու համար:

Յայտնեցի իմ համամտութիւնը եւ անցանք գործի:

Շուտով կազմուեց Տարօն-Տուրուքեան անունով հայրենակցական մի միութիւն, որի ժողովների վայրը պիտի լինէր Արդուքեան դպրոցը: Ընտրուեց միութեան վարչութիւն, որի անդամներից յիշում եմ խմբապետ Սմբատ Բորոյեանին, Նժդեհին եւ Յակոբ Տէր Զաքարեանին: Միւսների անունները մտքիցս խուսափում են: Տէր Զաքարեանին ընտրեցին քարտուղար, իսկ ինձ՝ նախագահ...

Նժդեհի հետ մեր յարաբերութիւնները սերտացան... Շուտով նա կազմակերպեց մի ցերեկոյթ Տարօն-Տուրուքեան Հայրենակցական Միութեան Արիեստանցի օգտին, Ալեքսանդրապոլի թատրոնի շէնքում:

Նժդեհը պատրաստել էր որբանոցի մեծ սաների մշեցիական-հայկական պարերը, ինչ որ խանդավառեց հանդիսականներին: Նա դարձաւ նաեւ մեր ժողովրդական հաւաքոյթների հռետորը եւ իր յուզիչ խօսքերով սիրելի մարդը Ալեքսանդրապոլցիների համար...

Եւ մի օր էլ պարզ երկնքից կայծակը ճայթեց: Այդ 1917-ի Փետրուարի 27-ին էր: Ռուսիոյ միաշեծան եւ հզօր ինքնակալութիւնը տապալուած էր: Նիկոլայ Բ.ը գահազօրկ էր եղած, միապետական կարգը փոխարինուած էր յեղափոխական իշխանութեամբ...

Թիֆլիսից եկել էր ոմն Բէկ-Փիրումով՝ յեղափոխական լիազօրութիւններով օժտուած: Քաղաքային տան դահլիճում գումարուեց ընդհանուր ժողովրդական մի հաւաքոյթ: Փիրումովը տուեց իր գեկուցումը եւ առաջարկեց ընտրել 32 հոգուց կազմուած մի մարմին, որը պիտի կոչուէր Գործադիր Մարմին, եւ բաժանուէր յանձնաժողովների: Սրանք պիտի կատարէին քաղաքի գործերը: Հրահանգը բոլորում էր Թիֆլիսի «Արտակարգ Կոմիտէ»-ից:

Այս մեծ շէնքում հաւաքուած էր ամբողջ Ալեքսանդրապոլը...

Գործադիր Կոմիտեի անդամ ընտրուեցին մեծ մասամբ մտաւորական ուժեր եւ ուսուցիչներ: Մեր (Հ. Յ. Դաշնակցութեան - Ռ. Հ.) քեկնածուները մեծամասնութիւն էին: Ընտրուեցին Յովակիմ Բուրաղեանը, Նժդեհը, ուսուցիչ Մացոն եւ ես: Միւսների անունները չեմ յիշում»⁴¹:

1917ի Մայիսի 3ին, Ալեքսանդրապոլի Գործադիր Կոմիտէի անդամ եւ բաղաքային կոմիտար Նժդեհը Խարլամովին յղուած վերոնշեալ նամակում խնդրում է նրա «միջնորդութիւնը պատկան ռազմական իշխանութիւնների առջեւ՝ ինձ նոյն (պորուչիկի - Ռ. Հ.) կոչումով ռուսական սպայ վերանուանելու համար»⁴²: Ինչպէս նախապէս նշուել է, Նժդեհը նոյնատիպ խնդրանքով դիմել էր մինչեւ յեղափոխութիւնը:

Անդրկովկասի Յատուկ Կոմիտէի նախագահ Միքայէլ Պապաջանովի ստորագրութեամբ մի այլ վաւերագրում նշուում է, որ Նժդեհի միջնորդութեան բաւարարմանը կոմիտէի կողմից 5 Մայիսի 1917ին խոչընդոտների չի հանդիպել եւ թէ «Անդրկովկասի Յատուկ Կոմիտէն Պարոն Տէր-Յարութիւնեանի խնդրագիրը ուղղում է ի տնօրինութիւն»⁴³:

Հաւանաբար Նժդեհի կենսագրութեան այս հանգրուանին է վերաբերում Նժդեհի կուսակցական թաւրիջեան դատաւարութեան (1921) առնչութեամբ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԾԴ) անհատ գործիչ է. Սանաղաբեանի կուսակցութեան Բիւրոյին (պատճէնը՝ Գերագոյն Դատական Ատեանին) յղած գրաւոր ցուցմունքի հետեւեալ հատուածը. «Ռուսաստան գնացող գորքը թալանում էր (Ալեքսանդրապոլի - Ռ. Հ.) քերդի արսեմալը: Հայ Զինուորական Միութիւնն, որի նախագահն Ամասիա Սուքիասեանն էր (ճարտարապետ), երկար տանջում էր քերդի փրկութեան ճամբան գտնելու համար: Կարգադրուեց Նժդեհին քերդը գրաւել ռուսներից: Նժդեհը երեք ժամում հաւաքեց մօտ 60 ամէն հասակի ու հագուստի ուսանողների եւ բոլորովին անաղմուկ գրաւեց քերդը»⁴⁴: Հաւանաբար այս իրադարձութիւնը տեղի է ունեցել 1917ի վերջին:

Գիւմրիի Առեւտրական Դպրոցի դահլիճում կայացած ՀԾԴ անդրանիկ ժողովը Մայիսի 14ին Նժդեհին ընտրել է կուսակցութեան Շիրակի կեդրոնական Կոմիտէի անդամ: Կոմիտէի միւս անդամներն էին Յովակիմ Բուրաղեանը, բժ. Արշակ Ղազարեանը, բժ. Տէրտէրեանը, Վարդան Վարդապետեանը, բանուորներ Մարտիրոս Ղանդիլեանը, Լ. Լալայեանը, տիկին Զարիֆեանը եւ Արարատ Տէր-Գրիգորեանը⁴⁵: Նոյն թուականի Յուլիսի 30ին, Նժդեհը՝ ՀԾԴ ցուցակով ընտրուել է Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Դուժայի «իբրաւասու»: 52 հոգիանոց այդ ցուցակում Նժդեհը հինգերորդն էր⁴⁶: 1917ի աշնանը, դարձեալ ՀԾԴ ցուցակով, Նժդեհը

միաժամանակ ընտրուել է 1917ի Սեպտեմբերի 27ից Հոկտեմբերի 13ը թիֆլիսում կայացած Հայոց Ազգային Համախորհրդակցութեան 228 պատգամաւորներից մէկը, ապա՝ Անդրանիկի, Արբաճամ Գիւլիսանդանեանի, Արսէն Շահմազեանի, Դրոյի, Ռուբէն Տէր-Մինասեանի եւ այլոց հետ ընդգրկուել Ճակատի Պահպանութեան Եւ Վտանգուած Վայրերի Ապահովութեան 20 հոգիանոց մասնաժողովի (սեկցիա) ՀՅԴն ներկայացնող 16 հոգիանոց խմբում⁴⁷։

Իրօք, որ Նժդեհի եռանդն աննախադէպ էր, եւ աշխատունակութիւնը՝ հսկայական։ Յոյժ արժէքաւոր են այն վկայութիւնները, որ Նժդեհը նոյն ժամանակահատուածում ծաւալել է նաեւ մշակութային գործունէութիւն։ Մասնաւորապէս, ինչպէս նշուեց վերեւում, նա՝ զաղթականների ինքնութիւնը պահելու, նրանց ոգին բարձրացնելու եւ հոգսերը թեթեւացնելու համար կազմակերպել է հայրենակցական միութիւններ, պարախումբ։

Ալեքսանդրապոլում բնակուելու ընթացքում, Նժդեհը թէ՛ այդ քաղաքում, թէ՛ Հայաստանի տարրեր բնակավայրերում ծաւալել է դասախօսական-քարոզչական ու կազմակերպչական ընդգրկուն գործունէութիւն։ Զինախելով իր ոյժերը՝ նա գրադուում է թէ՛ կամաւորների հաւաքազրմամբ ու գինաւարժութիւններով, թէ՛ զաղափարական-քարոզչական գրեթէ ամէնօրեայ աշխատանքով (դասախօսութիւններ, ելոյթներ, մամուլում տպագրած բազմապիսի յօդուածներ) եւ թէ՛ հասարակական-կազմակերպչական աշխատանքով՝ չհաշուած կուսակցական դեկավար ատեաններում իր խիստ արգասաւոր դերակատարութիւնը, ինչպէս նաեւ քաղաքային վարչութեան դեկավար աշխատանքը։ Նրա քարոզչական գործունէութեան ընդգրկումների մասին պատկերացում տալու համար բերենք իր դասախօսութիւնների մասին վկայող՝ մեր ձեռքի տակ եղած միայն չորս ամսուայ տուեալները։ 1917ի Ապրիլի 9ից մինչեւ Յուլիսի 16ը Նժդեհը դասախօսութիւններով ու ելոյթներով Ալեքսանդրապոլում հանդէս է եկել Ապրիլի 17ին, 18ին, Մայիսի 15ին, 21ին, 24ին, 29ին, Յուլիսի 2ին, 11ին եւ 16ին⁴⁸։

Մայիսի 6ին Նժդեհը Երեւանում մասնակցել է նորաստեղծ Դասալքութեան Դէմ Կոուուոյ Կոմիտէի կազմակերպած հանրահաւաքին եւ Անդրանիկից, Վահան Փափազեանից ու Դրոյից յետոյ ելոյթ է ունեցել այդ հաւաքում⁴⁹։ Ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու նպատակով նա այցելել ու ժողովներ է գումարել գիւղերում⁵⁰։ Այսպէս, 1917ի ընթացքում գործուղուել է Ախալքալակ, տեղում կազմակերպել կամաւորական ջոկատ⁵¹։ Յունիսի 9ին Գողթանի վերին Ագա գիւղի կո-

միասնաբար դաշինքում Նժդեհը նախագահել է Վերին Ազգյի, Ներքին Ազգյի եւ Դեր գիւղերի հայ բնակչութեան ընդհանուր ժողովներին, յաջորդ օրը նոյնպիսի ժողով է գումարել տեղի ծխական դպրոցի դաշինքում, իսկ Յունիսի 16ին՝ Զուղայում: Ժողովներին արտասանած նրա ճառերը բազմիցս ընդհատուել են «որոտընդուտ ծափերով ու կեցցեներով»⁵²:

Նժդեհի ելույթների հմայքն ու ազդեցութիւնը այնքան մեծ է եղել, որ գրեթէ բոլոր դասախօսութիւններից ու ելույթներից յետոյ, շատերը, իսկ երբեմն՝ ամբողջ դաշինքը, անդամագրուել են ՀՅԴին ու կամաւորական ջոկատներին: Այդպէս եղաւ, օրինակ, Յունիսի 1ին Ալեքսանդրապոլի աշուղների համար նրա կարգացած դասախօսութիւնից յետոյ, երբ «տեղնուտեղը կազմակերպուեց ՀՅԴ «Աշուղ» խումբը»⁵³: Յուլիսի 4ին ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի ակումբում, տեղի մի խումբ կանայք՝ լսելով Նժդեհի «Ռուսաստանի Յեղափոխութիւնը եւ Ազգային Հարցը» բանախօսութիւնը, կազմակերպեցին «Քոյր» անունով դաշնակցական խմբակ⁵⁴:

Հաղորդոււմ է, որ Ալեքսանդրապոլի Տարօն, Դուրան արհեստանոցներում եւ մի քանի որրանոցներում «աշխատանքները սկսում էին նրա գրած՝ «Արեւմտահայ Գաղթականի Քաղաքական «Հայր մեր» աղօթքով»⁵⁵: Յարմար ենք նկատում մէջբերել այդ աղօթքը. «Լսիր, Տէր, հայրենագուրկ գաղթականն է քեզ կանչում: Լսիր եւ մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն՝ մեր սուրբ երկրէն դուրս, օտարի դրանը, օտարի հացով երկար մնալու: Այլ բաց, Տէր, մեզ համար մի՛շտ բաց պահիր բոլոր ճանապարհները դէպ Հայրենիք: Եւ մօտեցու՛ր, Տէր, ո՛հ, փութացուր երջանիկ օրը մեր դարձի: Ամէն»⁵⁶:

Հիմնականում ժայռ թերթում է, որ «Դաշնակցութեան Պանթէօնը» եւ «Թերթօն» խորագրի տակ Նժդեհը հրատարակում է ազատամարտի հերոսներ Խէչոյի, Քեռու, Հրանտի, Աշուղի, Երջիկ Զաւէնի, Արծիւ Լաթոյի եւ ուրիշների մասին արձակ սքանչելի գեղօճներ⁵⁷, որոնք 21 էջանոց մի գրքոյիով Ալեքսանդրապոլում լոյս են տեսնում 1917ի վերջին⁵⁸: Ինչպէս նախապէս մի այլ տեղում նշել ենք, զրանք հայ «գրականութեան մէջ ինքնուրոյն տեսակ են սկզբնաւորում եւ կարող են կոչուել գեղարուեստական հրապարակախօսութիւն կամ վարքագրութիւն»⁵⁹:

Նոյն ժայռ թերթում, նաեւ Թիֆլիսի Պաթարայա, Ընկեր, Պատանի, եւ Հորիզոն թերթերում՝ Գար. Դարդունի, Գ. Դարդունի եւ Studiosus ստորագրութիւններով, Նժդեհը տպագրել է բազմաթիւ քերթուածներ,

մեծ մասամբ՝ արձակ բանաստեղծութիւններ, որոնք մենք հայ արձակ քերթութեան լուսագոյն նմոշներից ենք համարում:

Կամաւորներին զինուորական գիտելիքներ տալու եւ զինավարժութեանը խթանելու համար Նժդեհն ու Շերամը 1917ին համատեղ գրել են *Զօրաշարժային կանոնադրութիւն* գրքոյկը, որը 1918ին հրատարակուել է Ալեքսանդրապոլում⁶⁰: Այդ աշխատութիւնը Անդրանիկի կազմած նոյնատիպ աշխատութիւնից յետոյ երկրորդն էր հայ իրականութեան մէջ:

ՆժԴԵՀԸ 1918ԻՆ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԶՕՐՔԵՐԻ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ՆԵՐՔՈՒԺՄԱՆ ՕՐԵՐԻՆ

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետոյ, օգտուելով ռուսական զօրքերի կովկասեան Ռազմաճակատը աստիճանաբար լքելու փաստից, թուրքական հրամանատարութիւնը 1918ի սկզբում ամբողջ կովկասեան ճակատով բարձակման անցաւ:

Մինչ ռազմական գործողութիւնների վերսկսուելը, Նժդեհը 1918ի Յունուարին դարձեալ եղել է Երեւանում: Այդ մասին է վկայում Երեւանում յոյ տեսնող դաշնակցական *Զանգ* թերթի 1918ի Փետրուարի 6ի տեղեկատուութիւնը. «Երեքշաբթի, Յունուար 30-ին, Բաղաքային Ակումբի դահլիճին մէջ, տեղի ունեցաւ երեսմարման Գողթն ու Նախիջեան գաւառացիներու ընդհանուր ժողովը, խորհրդակցելու համար նոյն շրջաններու մէջ տիրող ներկայ անապահով կացութեան մասին: Գեղեցիկ զուգադիպութեամբ մը նոյն ժողովին ներկայ էր նոյնպէս ընկեր Գարեգին Նժդեհը, որ ժողովը բացաւ յուզած շեշտով մը՝ ողջոյնի խօսքեր ուղղելով ներկաներուն, որոնք երկու մեծ հայրենասէրներու, անմահ Քրիստափորի եւ դիցազն Խէչօյի հայրենակիցները կոչուելու բաղդն ունէին: Խօսելով ներկայ մոմենտի շուրջը՝ երեսան հասնեց այն ծանր եւ ճգնաժամային կացութիւնը, ուր կապրին ներկայիս անոնք: Ի վերջոյ, շեշտելով անհատներու մեծ դերը ազգերու կեանքին մէջ, կոչ ըրաւ ներկաներուն համախմբուիլ, կապ հաստատել հայրենակիցներու հետ, փարիլ ինքնապաշտպանութեան կուռ շարքերով, դիմագրուելու համար այն վտանգը, որ դամոկլեան սուրի սման կախած է մեր գլխին»⁶¹:

Նժդեհը թուրքական ներխուժման ժամանակ գտնուում էր Ալեքսանդրապոլում եւ հեծելավաշտի հրամանատար էր: Թուրքերը Ալեքսանդրապոլին մօտենալու ժամանակ նա իր խմբով ծառայութեան անցաւ Նազարբէկեանի (Նազարբէկով) հրամանատարութեամբ գործող Հայկական Կորպուսի կազմում՝ ընդհուպ մինչեւ Մայիսի 18ին Ալեք-

սանդրապոլի անկումը եւ ապա՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի աւարտը:

Առաջին Աշխարհամարտի այս հանգրուանին, յատկապէս՝ 1918ի Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներին վարած իր մարտական գործողութիւնների վերաբերեալ Նժդեհը 1944ի Մեպտեմբերին, Սոֆիայում, այսինքն՝ Երկրորդ Աշխարհամարտի աւարտական հանգրուանում Բուլղարիայի խորհրդային զօրքերի կողմից դրաւումից յետոյ, բայց իր ձերբակալութիւնից կարճ ժամանակ առաջ գրուած ինքնակենսագրութեան մէջ նշել է թէ «անցեալ համաշխարհային պատերազմի ... կռիւների ... վերջին շրջանում» ղեկավարել է «հայ-եգիպական մի առանձին զօրամաս», «սակաւաքիւ ուժերով օգնութեան ... փութացել պաշարած Կողքին եւ փրկել այդ շրջանի հայութեանը»: Նժդեհը այդ գրութեան մէջ շարունակել է. «այդ միեւնոյն օրերին անցել եմ Աքրաս Գիոյ, կապել եգիպտացիներին հետ եւ հետս առնելով վերջինների առաջնորդ Իւո քեզին, վերադարձել եմ Տփլիսի եւ նրան կապի մէջ դրել Հայոց Ազգ. Խորհրդի հետ: Հայաստանի անկախութեան նախօրեակին վարել եմ Ալաջայի կռիւները, որոնցով կարելիութիւն ընձեռել էր գրում-Մարիդամիշ-Ղարսէն նահանջող հայկական զօրամասերին՝ անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ, եւ Արփաշայր կտրել անցել եմ միայն այն ժամանակ, երբ վերջին նահանջող հայ զինւորի հետ իմ մարդկանց յաջողեց փոխադրել Անիէն պրոֆ. Մառ-ի պեղումների արդիւնքը հանդիսացող արժէքաւոր հնութիւնները»⁶²:

Խորհրդային զօրքերի կողմից ձերբակալութիւնից յետոյ եւս, Մոսկուայի Լուրիանկայի բանտում անցկացուած մի հարցաքննութեան ընթացքում Նժդեհը մի անգամ եւս վերլիշել է, որ 1918ին Քիւլփիսում (այսինքն՝ Սուրմալուի շրջանի Կողք բնակավայրում - Բ. Հ.) եւ Ալաջայում շրջափակումից փրկել է հայերին եւ եգիպտացիներին⁶³:

Կարսի մարզի Կաղզուանի շրջանի Ալաջա գիւղը ընկած էր Հայ Բազրատունիների միջնադարեան մայրաքաղաք Անիից երկու կիլոմետր հարաւ-արեւմուտք: Է. Պանաղալեանը Ալաջայի արշաւանքի եւ Կողքի կռիւներում Նժդեհի քաջագործութիւնների մասին վկայում է. «Տաճիկները մօտենում էին Կարսին: Բէկլի-Անիւղի մօտերքում մերոնք կուռն էին ամենայն քաջութեամբ: Կուսակցութիւնը հրահանգեց Նժդեհին ... Ախուրեանն անցնելով մարտի մեր զօրքի ծախս թեւ, Արա դաղա (Բերնա) սարի վրայով անցնել թշնամու թիկունքը: Չորս օրում կազմակերպեց եւ վեց օրում արդէն Ազարակի մօտերն էր, երբ մերոնք բողին Կարսն ու նահանջեցին: Նահանջեց եւ Նժդեհն՝ իր հետ ազատելով

150 հազարից արելի Նախիջեւանի շրջանի հայերին ու եզիդներին՝ ապահովելով մեր նահանջող գորքի ձախ թեւն, որի շնորհիւ թշնամին չկարողացաւ մեր գորքի ճանապարհը կտրել, գերել կամ կոտորել։ Կողքի արշաւանքը։ Այս արշաւանքը մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ այն տեսակետից, երբ հայ ժողովուրդն ամէնուր հալածուում էր, օգնութիւն ոչ ոքից չէր ստանում, Նժդեիը կարողացաւ մեզ կապել մի ժողովուրդ, որը մեր վարած կռիւներին մեզմից գոհերի քանակով ետ չմնաց։ Դա եզիդների գինակցութիւնն էր, որ յաջողուեց Նժդեիին ահագին թուրք զիւղերի վրայով գնալ Գիւլլուջա, հրաւիրել Եուսուֆ բէկին, ծանօթանալ, բանակցել եւ ապա վերադառնալ Կողքի վրայով Ալեքսանդրապոլ, որտեղից եւ Տփլիսի։ Վերադարձաւ Եուսուֆ բէկի հետ գոհ սրտով՝ զինակցած»⁶⁴։

Բեռլինում 1942ին հիմնուած Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ Ալֆրէդ Մուրադեանը գերմանական իշխանութիւնների ինզերանքով Նժդեհի մասին 1950ականների վերջին գրած տեղեկատուութեան մէջ այս կապակցութեամբ նշում է. «Երբ Ռուսաստանում յեղափոխութիւնից յետոյ ռուս զինուորները Լենինի կոչով մերկացրեցին ճակատը, հայկական փոքրաթիւ կամաւորական ջոկատները չկարողացան պահել ճակատը, եւ նահանջեցին։ Թուրքերը հասան մինչեւ Այսրկովկասի ռուս-թուրքական սահմանը։ Այդ ժամանակ Նժդեին իր գինակիցներով մտնում էր հայկական զիւղերը, ժողովրդին հաւաքում էր հրապարակները եւ ազդեցիկ ճառերով ճակատից փախչող զինուորներին, նաեւ տուեալ զիւղերի բնակչութեան որոշ մասին ոգետրում, ուղարկում էր ճակատ։ Նա ոգեշնչում էր նաեւ եզիդներին։ Իր գինակիցների հետ մտնելով եզիդական մի զիւղ, զիւղացիներին հաւաքում է հրապարակ, վեր պարզելով Ս. Սարգսի պատկերը, որին պաշտում էին նաեւ եզիդները, հրաշունչ ճառով նրանց եւս համախմբում է իր շուրջը եւ 250 զինուած եզիդների գրոյխն անցած՝ տանում է ճակատ»⁶⁵։

Վերջապէս, խորհրդային բանտ նետուած Գէորգ Ղազարեանի ցուցմունքից պարզուում է, որ Նժդեհը Ղարաբիլիսայի ճակատամարտի նախորէին՝ մօտաւորապէս 1918ի Ապրիլին «կուում էր Ալեքսանդրապոլ մտած թուրքերի դէմ։ Երբ թուրքերը գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը, նա նահանջեց Ղարաբիլիսա եւ այնտեղ կռուեց թուրքերի դէմ»⁶⁶։ Խօսքն ալետեղ Ղարաբիլիսայի (ներկայումս՝ Վանաձոր) ճակատամարտի մասին է, որը, ինչպէս գրել ենք մեր մէկ այլ յօդուածում, ոգեշնչել, կազմակերպել ու վարել է Նժդեհը⁶⁷։

- ¹ Տե՛ս օրինակ՝ Աւօ, Նժդե՛. Կեանքն Ու Գործունէութիւնը, Նշխարներ, Վկայութիւններ, Պէլլուսթ, տպարան Համազգային, 1968, էջ 51-65; Թաֆաշէի Համբարձումեան, Վարք Նժդե՛ի Առօթներ, Երևան, «Զանգակ-97», 2001, էջ 37-43:
- ² Vaan Melikian, 'Tri Dokumenta O Deiatelnosti Garegina-Nzhde V 1914-1917 gg. (K 115-Letiiu So Dnia Rozhdeniia)' [Երեք Փաստաթուղթի Գարեգին Նժդե՛ի 1914-1917 թթ. Գործունէութեան Մասին (Մենդեան 115ամեակի Առիթով)], Պատմաբանագիտական Հանդէս, թիւ 1 (156), 2001, էջ 250-255: Ծառայական ցուցակում նշուած իրադարձութիւնները ճշտուած են դիւանական փաստաթղթերով, մասնաւորապէս՝ ղէպերի մասնակից, սուս զօրավար Ալեքսանդր Պարֆենովիչ Կուլիբեակիինի եւ այլոց կազմած ռազմական հաշուետուութիւններում, որն հրապարակել է պատմաբան Մուրադ Կարապետեան իր Հայկական Կամաւորական Խմբերը Եւ Ազգային Գումարտակները Կոմկասեան Թագմանակատում (1914-1917 թթ.) գրքում (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1999): Մեյլիբեանի հրապարակած այս յօդ արժէքաւոր երեք աուսերէն վաւերագրերից այս յօդուածում օգտագործուած ընդարձակ մէջբերումների հայերէն թարգմանութիւնը կատարուել է մեր կողմից:
- ³ Համբարձումեան, Վարք Նժդե՛ի, էջ 37-43:
- ⁴ Արամ Նազարեան, Հայկական Զօրամասերի Կազմաւորումը Կոմկասեան Ծակատում (1914-1918 թուականներ), Երևան, 1999, էջ 42-43, 48; Կարապետեան, էջ 50-62:
- ⁵ Melikian, էջ 251:
- ⁶ Համբարձումեան, Վարք Նժդե՛ի, էջ 37:
- ⁷ Melikian, էջ 252: Սոյն յօդուածում մինչեւ 1918ի Փետրուարի 1ը տեղի ունեցած ղէպերը նշել ենք հին տոմարով, իսկ այդ թուականից յետոյ տեղի ունեցած երկուութիւնները՝ նոր տոմարով՝ նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանը նոր տոմարին է անցել այդ օրուանից: Եթէ սոյն յօդուածում ուղղակի մէջբերումներով օգտագործուած սկզբնաղբիւրների հեղինակները հետեւել են տարբեր սկզբունքի, այդ մասին նշել ենք ծանօթագրութիւններում:
- ⁸ Նազարեան, էջ 42-43, 48; Կարապետեան, էջ 62-63:
- ⁹ Կարապետեան, էջ 62:
- ¹⁰ Ղազար Բոչարեան, «Հայդուկի Մը Յուշերէն», Հայրենիք, ԺԲ. տարի, թիւ 10 (142), Օգոստոս 1934, էջ 134:
- ¹¹ Melikian, էջ 252:
- ¹² Հայոց Ազգային Կենտրոնական Բիւրօն հիմնուել է Հոկտեմբեր 1912ի վերջին՝ Ռուսական Կայսրութեան հայաշատ վայրերի ներկայացուցիչների Թիֆլիսում կայացած համազուգար-խորհրդակցութիւնում: Բիւրօյի ստեղծման անմիջական նպատակներն էին աջակցութիւն ցոյց տալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին 1912ին սկսուած Բալկանեան Պատերազմի բռնկումից յետոյ Հայկական Հարցը միջազգային առեաններում պաշտպանելու դործում, սերտ կապ պահպանել արեւմտահայութեան ազգային պատուիրակութիւնների հետ եւ նպաստել Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանի մշակած Հայաստանի ռեֆորմների ծրագրի իրականացմանը: Առաջին Աշխարհամարտի սկզբնական տարիներին, Բիւրօն կազմակերպեց, ձեւ եւ հողի տուեց սկսած տարերային կամաւորական շարժմանը եւ նրա ամենաեռանդուն ղեկավարը դարձաւ:
- ¹³ Բոչարեան, էջ 134:

- ¹⁴ *Խմբագրատար Մարտիրոս Արրահամյան, Իմ Յիշկիլ Յուշկեր, կազմեց Ա. Ամուրեան, Թեհրան, տպարան «Ալթեթ», 1978, էջ 249-257: Արրահամյանը թուականները տուել է նոր տարածումով: Քոչարեանը եւս, էջ 135, նշում է, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդի եւ Հայ Ենթափոխական Դաշնակցութեան (ՀԾԴ) Բիւրոյի միջեւ գումարուած խառն ժողովը 1915ի Ապրիլին որոշել էր «երեք գումարտակները միացնել մէկ անուան տակ՝ կոչելով զան «Արարատացի օտրեատ» (Արարատեան զօրաբաժին)» եւ «ճիւղորդներու հրամանատար նշանակել Խէչույին»: Տե՛ս նաեւ՝ Վահան Համբարձումեան, «Յոյսի Եւ Յոյզի Օրերէն (Կամաւորական Շարժման 47-ամեակին Առթիւ)», Հայրենիք, Խ. տարի, թիւ 6 (434), Յունիս 1962, էջ 55:*
- ¹⁵ Melikian, էջ 252-253:
- ¹⁶ Համլէա Գէորգեան, *Դրօ, Երեւան, «Հայաստան», 2000, էջ 82:*
- ¹⁷ *Կարապետեան, էջ 64: Նազարեան, էջ 50:*
- ¹⁸ *Կարապետեան, էջ 64-67:*
- ¹⁹ Melikian, էջ 253-254:
- ²⁰ Աւօ, էջ 57-59:
- ²¹ *Կարապետեան, էջ 66-67: Նազարեան, էջ 51-52:*
- ²² Melikian, էջ 254:
- ²³ *Տիգրան, «Շատախի Ինքնապաշտպանութիւնը», Հայրենիք, Խ. տարի, թիւ 11 (107), Սեպտեմբեր 1931, էջ 138:*
- ²⁴ *Գէորգեան, էջ 103-106:*
- ²⁵ *Արրահամյան, էջ 264-265:*
- ²⁶ *Նոյն:*
- ²⁷ *Քոչարեան, էջ 130-140:*
- ²⁸ *Կարապետեան, էջ 64-67, 71-74:*
- ²⁹ *Քոչարեան, էջ 143-144:*
- ³⁰ *Կարապետեան, էջ 93:*
- ³¹ *Հրաչիկ Սիմոնեան, Անդրանիկի ժամանակը, Գիրք Ա, Երեւան, «Կարս», 1996, էջ 520: Ռուսական հրամանատարութեան պարբերական ոչ-Հայնապատ գործողութիւնների դէմ Անդրանիկն առաջին անգամ ընդմիջեց 1915ի Յուլիսին, երբ ռուսական զօրքերը զօրս բերուեցին հայ կամաւորների ֆանքերով ազատագրուած Արեւմտեան Հայաստանի շրջաններից՝ պատճառ դառնալով արեւմտահայերի նոր կոտորածների, երկրի առաւել հայաթափմանն ու աւերմանը:*
- ³² Melikian, էջ 253:
- ³³ *Խորէն Մուրադեան, «Ամերիկահայ Կամաւորի Մը Յուշերը», Հայրենիք, ԽԴ. տարի, թիւ 12, Դեկտեմբեր 1966, էջ 28: Տե՛ս նաեւ՝ Աւօ, էջ 59-61:*
- ³⁴ Melikian, էջ 254:
- ³⁵ *Մուրադեան, «Ամերիկահայ Կամաւորի Մը Յուշերը», էջ 29: Տե՛ս նաեւ՝ Աւօ, էջ 61-62:*
- ³⁶ *Սիմոնեան, էջ 527:*
- ³⁷ *«Միմոն Բաբայանի Խօսքը Իր Քեռու Եւ Նրա Տոճմի Մասին», Շախիթեան, Գ. տարի, Բուն Հայոց 4493 (Յս. Քս. 2001)թ., Քաղոց (Մայիս), թիւ 20, էջ 11:*
- ³⁸ Melikian, էջ 251: *Նժդեճը ցարական կառավարութեան տարբեր կարանափայլերու ընտարկուած է եղել 1908-11 թթ.: մինչեւ իր փախուստը Բուլղարիա: Դատարանը նրան արգարացրել էր 1912ին՝ «Հակաօրինական Դաշնակցութիւն» կազմակերպու-*

Թեան մասնակցելու մէջ նրան ներկայացուած մեղադրանքը ապացուցուած չլինելու պատճառով՝ տե՛ս՝ Համբարձումեան, Վարդ Նժդեհի, էջ 21:

³⁰ Ա.օ, էջ 63:

⁴⁰ Տիրբան Դէոյեանց, «Կեանքիս Դրուագներէց», Հայրենիք, ԻԲ. տարի, թիւ 6 (245), Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1944, էջ 75:

⁴¹ Եփրեմ Սարգսեան, «1916-ին Եւ 1917-ին՝ Արեւսանդրապոլոս», Հայրենիք, ԽԵ. տարի, թիւ 11, Նոյեմբեր 1967, էջ 59-64:

⁴² Melikian, էջ 251:

⁴³ Նոյն, էջ 255:

⁴⁴ Աւագ Յարութիւնեան, Գարեգին Նժդեհի՝ 1921 թ. Թաւրիզի Դատավարութիւնը (Ըստ Նորայար Վաւերաթղթերի), Երեւան, «Ազգայնական Ակումբ», 2001, էջ 111:

⁴⁵ Ժայռ, թիւ 7, 21 Մայիսի 1917, էջ 4; տե՛ս նաեւ՝ Նժդեհի 28 Մարտի 1947ի Հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութեանն Առընթեր Ազգային Անվտանգութեան Մտաւարտութեան (ՀՀ ԱԱՄ) Արխիւ, Կարճուած Գործերի Ֆոնդ (ԿԳՖ), Հ. 12997, Նժդեհի Գործ, Հտ. 2, էջ 126:

⁴⁶ Ժայռ, թիւ 7, 21 Մայիսի 1917, էջ 4; նոյն, թիւ 17, 30 Յուլիսի 1917; նոյն, թիւ 18, 6 Օգոստոսի 1917:

⁴⁷ «Հայոց Ազգային Համախորհրդակցութիւնը. Թիֆլիս, 1917 թ. Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր. Փաստաթղթեր Ու Նիւթեր», տե՛ս՝ Բանբեր Հայաստանի Արխիւների, թիւ 1-2, 1992, էջ 113; Սիմոնեան, էջ 630:

⁴⁸ Ժայռ, թիւ 3, 21 Ապրիլի 1917, էջ 4; նոյն, թիւ 6, 14 Մայիսի 1917, էջ 5-6; նոյն, թիւ 7, 21 Մայիսի 1917, էջ 3-4; նոյն, թիւ 8, 28 Մայիսի 1917, էջ 4; նոյն, թիւ 9, 4 Յունիսի 1917, էջ 4; նոյն, թիւ 15, 16 Յուլիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 16, 23 Յուլիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 17, 30 Յուլիսի 1917, էջ 4 եւն.:

⁴⁹ Ժայռ, թիւ 6, 14 Մայիսի 1917, էջ 6:

⁵⁰ Ժայռ, թիւ 13, 4 Յուլիսի 1917, էջ 3:

⁵¹ Նժդեհի 27 Յունիսի 1947ի Հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, ՀՀ ԱԱՄ Արխիւ, ԿԳՖ, Հ. 12997, Նժդեհի Գործ, Հտ. 2, էջ 192-194:

⁵² Ժայռ, թիւ 12, 25 Յունիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 14, 9 Յուլիսի 1917, էջ 3:

⁵³ Ժայռ, թիւ 9, 4 Յունիսի 1917, էջ 3:

⁵⁴ Ժայռ, թիւ 15, 16 Յուլիսի 1917:

⁵⁵ Ժայռ, թիւ 10, 11 Յունիսի 1917, էջ 2:

⁵⁶ Ժայռ, թիւ 1, 8 Ապրիլի 1917, էջ 2:

⁵⁷ Ժայռ, թիւ 1, 8 Ապրիլի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 2, 15 Ապրիլի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 4, 30 Ապրիլի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 5, 7 Մայիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 6, 14 Մայիսի 1917, էջ 4-5; նոյն, թիւ 7, 21 Մայիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 8, 28 Մայիսի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 10, 11 Յունիսի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 18, 6 Օգոստոսի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 19, 13 Օգոստոսի 1917, էջ 2: Տե՛ս նաեւ՝ Ա.օ, էջ 326-330; Գարեգին Նժդեհ, Գրական Երկեր, Երեւան, 2003, էջ 48-85:

⁵⁸ Ա.օ, էջ 326:

⁵⁹ Համբարձումեան, Վարդ Նժդեհի, էջ 41:

⁶⁰ Երամը Հայոց ազատամարտի դաշնակցական Ներսէնքից էր, Եփրեմ Խանի խմբագրած Երկերից, Եփրեմի Գոհատում «Անճումանի կոխմներու մէջ կուսած ու կոփուած»: Մահացել է Թեհրանում, 1933ին: Տե՛ս՝ Վ. Իսկէնտէրեան, «Հայ Կամաւորի Մը Յուշերը

- (1914-1917)», *Հայրենիք*, ԼԷ տարի, թիւ 2, Փետրուար 1957, էջ 76; Ա. Ամուրեան, *Հ.Յ.-Ղազնակցութիւնը Պարսկաստանում 1890-1918*, Թեհրան, տպարան «Ալիք», 1950, էջ 156. Դժբախտաբար մեզ չչափողուց պարզել Շերամի իսկական անուն-ազգանունը:
- ⁶¹ Նախիջևանի Հիմնահարցը Մոսկուայի 1921 թ. Մարտի 16-ի Խուս-Քուրդական Պայմանագրում (Գրտատնօղյի Նիւթեր). Յաւելուած, կազմող՝ Ռ. Համբարձումեան, Երևան, «Նախիջևան» Հրատարակչութիւն, 2001, էջ 168:
- ⁶² «Ինքնակենսագրութիւն», տե՛ս՝ Գարեգին Նժդէ, *Հատընտիր*, Երևան, «Հայաստան», 2001, էջ 302: Ինքնակենսագրութեան բնօրինակը գտնուում է ՀՀ ԱԱԾ արխիւում, Գործ 11278, Հտ. 4: Հատընտիրում «Ինքնակենսագրութիւն»ն տպագրուել է բազմաթիւ սխալներով ու աղաւաղումներով:
- ⁶³ Նժդէի 15 Հոկտեմբերի 1946ի Հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, ՀՀ ԱԱԾ Արխիւ, ԿԳՑ, Հ. 12997, Նժդէի Գործ, Հտ. 1, էջ 129:
- ⁶⁴ Յարութիւնեան, էջ 111-112:
- ⁶⁵ Չեռայիրը գերմաներէն է, գտնուում է Ալֆրէդ Մուրադեանի Բեռլինում (Nassauische str. 43 10717 Berlin) բնակուող դստեր՝ Զարէ Դաւուդեան-Մուրադեանի մօտ: Փաստաթղթի մերկնագրեալ տարբերակը նա մեր ինդըանքով ուղարկել է Հայաստան եւ այժմ պահուում է Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի Նժդէի Ֆոնդում:
- ⁶⁶ Գէորգ Յովհաննէսի Ղազարեանի 6 Յունիսի 1947ի Հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, ՀՀ ԱԱԾ Արխիւ, ԿԳՑ, Հ. 12997, Նժդէի Գործ, Հտ. 3, էջ 141-142:
- ⁶⁷ Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեան, «Գարեգին Նժդէն Ղարաքիլիսայի Ճակատամարտի Ոգեւնչոյն Ու Կազմակերպիչը», *Հանդէս Ամսօրեայ*, ՃժԷ. տարի, թիւ 1-12, Յունուար-Դեկտեմբեր 2003, էջ 341-410:

THE PARTICIPATION OF GAREGIN NZHDEH IN THE ARMENIAN VOLUNTEER UNITS OF WORLD WAR I (1914-1918)

(Summary)

RAFAYEL HAMBARDZUMIAN

Garegin Nzhdeh (Ter-Harutiunian) was a prominent activist in the Armenian national-liberation movement. This article deals with his participation in the Armenian volunteer units organized by the Russian tsarist government immediately after the outbreak of the First World War. The author shows that Nzhdeh returned to Russia from Bulgaria to join the volunteers in October 1914. He first fought in the ranks of the Second Volunteer Group during the Russian thrust into Western Armenia in the spring and summer of 1915. Nzhdeh again fought against the Ottoman Turks in the spring and summer of the following year, this time in the ranks of the First Volunteer Corps. He returned to Transcaucasia in late 1916 and was active in the political life of the city of Alexandropol in the immediate aftermath of the Russian Revolution of February 1917. Finally, Nzhdeh took up arms again in early 1918 as part of the Armenian resistance to the Ottoman Turkish advance into Transcaucasia. The article sheds light on Nzhdeh's participation in these battles against the Ottoman Turks, culminating in the famous battle of Karakilise (now, Vanadzor) in May 1918, which stopped the Turkish advance and helped in the emergence of an independent Armenian republic.